

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ МАС У ДЕРЖАВІ ТА СУСПІЛЬСТВІ У ВЧЕННІ Х. ОРТЕГИ-І-ГАССЕТА

THE ROLE AND IMPORTANCE OF MASS IN THE STATE AND SOCIETY IN THE J. ORTEGA-Y-GASSET DOCTRINE

Козинець О. Г.,

кандидат історичних наук, доцент,

*завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Національного університету «Чернігівська політехніка»*

Соболев В.С.,

здобувач вищої освіти юридичного факультету

Національного університету «Чернігівська політехніка»

У статті проаналізовані поняття маса, масова культура та свідомість, поведінка мас у суспільстві та державі у вченні Х. Ортеги-Гассета.

Досліджено, що вже в стародавності грецькі мислителі відокремили демократію від охлократії. Таке розрізнення набуло теоретичного обґрунтування наприкінці XIX – на поч. XX ст. Так, Х. Ортега-і-Гассет виявив та проаналізував низку проблем, пов'язаних із формуванням та домінуванням мас, їхньою поведінкою в суспільстві та державі.

Досліджуючи феномен мас, Х. Ортега-і-Гассет встановив, що цей феномен є наслідком поширення демократії. Ординарна людина вирішила, що всі люди рівні у своїх правах. Почала формуватись масова свідомість. У широкому значенні – це свідомість людських мас, більшості. У більш вузькому розумінні – це особлива форма повсякденної свідомості, яка з'являється під впливом певних засобів, насамперед ЗМІ.

Так з'явилась «масова людина» – індивід, що здатен стати людиною маси та приєднатись до юрби. Це людина, що легко скидає із себе почуття відповідальності. У цьому їй допомагають і політики, що застосовують створення юрби як поведінкову технологію.

Х. Ортега-і-Гассет вважав, що така людина має вроджену, глибоку впевненість у легкості життя, в якому не існує трагедій та обмежень. Таким чином, масова людина проникається відчуттям влади та перемоги.

Акцентовано увагу на тому, що феномен мас не призводить державу до розвитку та процвітання. Людина масова є аполітичною. Вона виносить на перший план лише особисті інтереси.

Не існує такої держави, в якій всім і всюди живеться добре. На думку Х. Ортеги-і-Гассета там, де панують маси, там панує насилля, яке стає єдиним переконанням та єдиною доктриною. Масам притаманне почуття власної переваги; вони не вдячні державі за надані їм блага, вважають їх суто належними.

У ході дослідження дійшли висновку, що повстання мас схоже на колективне безумство, яке супроводжується ненавистю до людей здорового глузду. «Людина-маса» надто лінива, щоб утруднювати себе критичним мисленням, а іноді навіть не здатна до нього. Вона не відстоює власну правоту та не бажає сприймати правоту іншого. Вона вважає, що знає істину в останній інстанції.

Ключові слова: Ортега-і-Гассет, маса, постання мас, масова культура, масова свідомість, масове мислення.

The article analyzes the concepts of mass, mass culture and consciousness, the behaviour of the masses in society and the state in the doctrine of J. Ortega y Gasset.

It is investigated that in ancient times Greek thinkers separated democracy from ochlocracy. This difference began to acquire theoretical justification in the late XIX and early XX century. Thus, J. Ortega y Gasset identified and analyzed a number of problems related to the formation and dominance of the masses, their behaviour in society and the state.

Investigating the phenomenon of the masses, H. Ortega-i-Gasset found that this phenomenon is a consequence of the spread of democracy. The ordinary man decided that all people are equal in their rights. Mass consciousness began to form. In a broad sense, it is the consciousness of the human masses, the majority. In a narrower sense, it is a special form of everyday consciousness that appears under the influence of certain means, primarily the media.

This is how the «mass person» appeared. This is an individual who can become a mass person and join the crowd. This is a person who easily sheds his sense of responsibility. It is also helped by politicians who use crowd creation as a behavioral technology.

J. Ortega y Gasset believed that such a person has an innate, deep confidence in the ease of life, in which there were no tragedies and restrictions. Thus, the mass person is imbued with a sense of power and victory.

Attention is focused on the fact that the phenomenon of the masses does not lead the state to development and prosperity. The mass person is apolitical. It brings only personal interests to the fore.

There is no such state in which everyone and everywhere lives well. According to J. Ortega y Gasset where the masses rule, violence prevails there, which becomes the only belief and the only doctrine. The masses have a sense of self-esteem; they are not grateful to the state for the benefits provided to them, they consider them strictly appropriate.

The study concluded that the uprising of the masses is like a collective madness, which is accompanied by hatred for people of common sense. The «mass person» is too lazy to bother with critical thinking, and sometimes is not even capable of it. He does not stand up for his own rightness and does not want to accept the rightness of another. He thinks that he knows the ultimate truth.

Key words: J. Ortega y Gasset, mass, rise of masses, mass culture, mass consciousness, mass thinking.

Постановка проблеми. Категорії «юрба», «тьма», «натовп», «маси» відомі з давніх часів. Особливу актуальність вони набували в певний час. Наприклад, у Стародавній Греції, у нові часи в Європі, в сучасній Україні.

Вже в стародавності грецькі мислителі розробляли теорії держави, розмірковували над її формами, видами правління. Але демос – народ – вони не ототожнювали з юрбою, натовпом. Вони відокремили демократію від охлократії.

Час від часу в історії політичної та правової думки різні вчені говорили про меншість і більшість, про еліту

та більшість, про високу та низьку культуру. Особливо активно таке розрізнення стало набувати теоретичного обґрунтування наприкінці XIX – на поч. XX ст. Це був час, коли внаслідок перемоги лібералізму в багатьох країнах Європи пропагувалась політична та економічна свобода. І така ідеологія поступово почала змінювати суспільство, одним надавати більшості й усвідомлення необхідності боротьби за свої права, а іншим, які традиційно мали широкі права та привілеї, почали їх обмежувати. Так, разом із поширенням прав, виникненням революцій,

із правом доступу до влади більш широкого кола осіб починають пророкувати занепад та навіть загибель Європи. У зв'язку з цим з'являються теорії О. Шпенглера, Ф. Ніцше, В. Паретто, Г. Моски, М. Вебера та Х. Ортеги-і-Гассета, які намагалися пояснити зміни, що відбувалися в суспільстві та державі на межі XIX – XX ст.

Так, Х. Ортега-і-Гассет виявив та проаналізував низку проблем, пов'язаних із формуванням та домінуванням мас, які є актуальними й дотепер. Це саме поняття «маса», а також «масова свідомість», «масове мислення», «масова культура».

Х. Ортега-і-Гассет розділив суспільство на більшість та меншість. Меншість є людьми мислячими і такими, що вирізняються високими вимогами до себе. Більшість, вона ж «маси», прямо протилежно відрізняється від меншості – «еліти». У XIX ст. в Європі набула поширення демократія. Водночас почала відбуватися криза, оскільки маси, «за визначенням, не повинні і не можуть керувати навіть власною долею».

Одним із перших тенденцію до «омасовіння» суспільства зафіксував Ф. Ніцше. Саме він виділив основні типи уявлень про маси: сприйняття мас як недиференційованої більшості, безликої юрби; нездібного до творчості, «механізованого» суспільства.

Оскільки масова культура є складним та вельми неоднозначним явищем, уявлення дослідників про неї відрізняються світоглядним та методологічним плюралізмом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних науковців, що досліджують проблеми масової культури, можна назвати таких російських та українських авторів, як О. Ткаченко, А. Руткевич, Н. Маньковська, В. Тітов та ін.

Метою статті є дослідження походження мас, їхньої культури, свідомості та поведінки в суспільстві та державі у вченні Х. Ортеги-і-Гассета.

Виклад основного матеріалу. У творі «Повстання мас» Ортега-і-Гассет розділяв думку про те, що суспільство в нормальному стані поділяється на «обрані меншини» та «маси», тобто на духовну аристократію (еліту) та безпосередньо масу. Будь-яке суспільство є динамічним об'єднанням двох груп – більшості та меншості. Меншини є особистостями або групами особистостей особливої гідності. Маса є скупченням, юрбою «середніх», ординарних осіб. Вони позбавлені здатності оцінювати самих себе і внаслідок цього невимогливі до себе. Представники мас посередні й не бажають змінювати своє становище. Вони прагнуть «бути як всі». Маса являє собою сукупність індивідів, що «пливуть за течією», не беруть на себе відповідальність, але бажають користуватись усіма правами, не рахуватись ні з ким, окрім себе. «Тому масова людина не створює, навіть якщо можливість та сили її є великими» [1, с. 387].

На думку Х. Ортеги-і-Гассета, маса являє собою «сукупність осіб, не виділених нічим». З його погляду, триумф плебейства та гніт маси навіть у традиційно вузьких, елітних колах є характерною ознакою сучасності: «посередні душі, не обманюючись у власній посередності, без остраху утверджують своє право на неї та нав'язують її всім і всюди». Водночас він упевнений у тому, що «чим більш суспільство є аристократичним, тим у більшій мірі воно суспільство, як і навпаки». Маси, які досягли порівняно високого рівня життя, «вийшли з покори, не підкоряються ніякій меншині, не йдуть за нею і не тільки не рахуються з нею, але й витісняють та заміщують її». Вчений наголошував, що покликання людей – «вічно бути засудженими на свободу, вічно вирішувати, ким ти станеш у цьому світі». На відміну від них, життя представнику маси уявляється позбавленим проблем: «посередня людина засвоює як істину, що всі люди узаконено рівні». Людина маси отримує неглибоке задоволення від відчуття ідентичності із собі подібними. «Масою є усілякий

і кожний, хто ані в добрі, ані в злі не оцінює себе особливою мірою, а відчуває «таким як усі», і не тільки не збентежений, але й вдоволений тим, що ніяк не відрізняється» [2, с. 310].

Філософ розділяв людей не за класовою належністю, не за станом, а за типом. Він вважав, що представники маси зустрічаються в будь-якій верстві суспільства – і серед інтелігенції, і серед аристократії. Але типового носія масової свідомості він вбачав серед технічних спеціалістів.

З огляду на історію можна сказати, що таких людей у XX ст. було безліч. Розповсюдження ліберальної демократії без уваги до культури та творчості й технічний прогрес принесли порівняно високий рівень життя, який культивував самолюбство тих, хто користувався вигодами від цих явищ та не думав про обмеженість власного існування та оточуючий великий світ.

На жаль, сучасне суспільство фактично складається з таких людей, саме вони складають більшість. Усі місця зайняті, оскільки із самого початку не призначались для мас; тим часом юрба стає все більшою. Ми можемо спостерігати за новим явищем: маса, залишаючись масою, захоплює місце меншини шляхом її витіснення. Цей феномен – повне захоплення масами суспільної влади – Х. Ортега-і-Гассет називає повстанням мас.

На нашу думку, варто зупинитися на характеристиці генези феномену мас. Так, досліджуючи цей феномен, Х. Ортега-і-Гассет детально аналізував європейську історію. Згодом він дійшов висновку, що масове суспільство та поведінка є закономірним наслідком розвитку західної цивілізації.

Людина XIX ст. відчувала матеріальне покращення у своєму житті. До тих часів жодна пересічна людина не вирішувала власні економічні проблеми так швидко і просто. Спадкові багатії біднішали; робочий клас поступово перетворювався на пролетаріат; люди середнього достатку – буржуа – тим часом мали все більш і більші прибутки. Буквально з кожним днем становище закріплювалось; зростала економічна незалежність. Те, що раніше вважалося би схильністю Фортуни та викликало би вдячність, стало розглядатись як законне благо, за яке не дякують, але якого вимагають. У XIX ст. були облаштовані певні сфери суспільства так, що покликали масу вважати такі порядки природними. Саме цим пояснюється та визначається абсурдний стан духу, в якому перебуває маса, – більш за все її турбує власне благоденство і менш за все – витоки благоденства. «У дні голодних бунтів юрба зазвичай вимагає хліба, а в підтримку вимог розгромлює пекарні. Чим не символ того, як вчиняють сучасні маси, але більш масштабніше та винахідливіше» [2, с. 310].

Настільки вільне життя викликало у середньостатистичної людини почуття, яке можна описати як звільнення від ярма та будь-яких обмежень. Раніше така міра свободи не була доступною простим людям – для них життя було важким економічним та фізичним тягарем. До тих часів доля людини визначалась статусом від народження. З початку життя проста людина була обмежена заборонами та перешкодами. Можна сказати, що в ті часи люди просто існували. Відбувались зміни правових реалій та суспільної моралі.

Починаючи з II-ї пол. XIX ст., з поширенням демократії середня людина була фактично позбавлена соціальної нерівності. Ординарна людина утвердилась у думці, що всі люди рівні у своїх правах. XIX століття стало дійсно революційним, тому що де-факто воно перенесло величезні соціальні маси (юрбу, «посередню людину») в нові життєві умови, що сильно відрізнялись від колишніх.

Говорячи про суспільство в цілому та про масу як його частину, не можемо заперечувати, що кожен без виключення індивід має свідомість. Безліч індивідуальних свідомостей «посередніх» людей об'єднуються в свідомість

масову. У широкому значенні масова свідомість являє собою саме свідомість людських мас, більшості. У більш вузькому розумінні – це особлива форма повсякденної свідомості, яка з'являється під впливом певних засобів, насамперед ЗМІ.

Так, масова свідомість є неоднорідним, внутрішньо суперечливим, багатоступеневим утворенням. Це свідомість різних груп людей конкретного суспільства в конкретно-історичний період, які мають тимчасову та випадкову природу утворення. Вона тісно пов'язана із соціальними умовами життя людей та відображає ці умови, володіючи відносною самостійністю. На конкретно-соціологічному рівні це поняття відповідає суспільній думці [3]. Ми можемо сказати, що масова свідомість є одним із видів суспільної свідомості, найбільш реальна форма її фактичного існування та втілення.

У бурхливих, динамічних періодах масова свідомість активно розвивається, але в «звичайні», стабільні періоди розвитку масова свідомість майже не має проявів.

Ми вважаємо, що прояви масової свідомості несуть значною мірою випадковий, побічний характер та виступають як ознака тимчасового та несуттєвого стихійного, безконтрольного варіанту розвитку.

З іншого боку, явище масової свідомості є доволі самодостатнім феноменом. Воно співіснує в суспільстві нарівні зі свідомістю класичних груп. Воно виникає як відображення, переживання та усвідомлення діючих у значних соціальних масштабах обставин, у тому чи іншому відношенні загальних для членів різних соціальних груп, що опиняються цим самим у схожих життєвих умовах, певною мірою урівнюючи їх.

Зміни в суспільстві неминуче тягнуть за собою зміну масової свідомості. Таким чином, з'являється «масова людина». Індивід, що здатен стати людиною маси та приєднатись до юрби, є людиною, вирощеною в освітньому закладі певного типу, яка володіє певним складом мислення та живе саме в атомарному суспільстві масової культури.

На основі масової культури формується масове мислення. Що можна вважати масовою культурою? Можемо зазначити, що це те, «що подобається великій кількості людей»; «низький різновид культури»; «культурні твори, свідомою метою яких є здобуття схвалення народу» [4, с. 313].

Джон Сторі зазначав, що масова культура є залишковою категорією, до якої не мають відношення будь-які культурні витвори, що не відповідають стандартам високої культури. Отже, маскульт являє собою культуру нижчого рівня; низькоякісну [5, с. 20]. О.О. Радугін описує це явище як культуру повсякденного життя, що надається всім верствам населення з різних джерел, включаючи ЗМІ [6, с. 83].

Так, під впливом масової культури формується масове мислення. Це мислення тих, у кого на будь-яке питання є готова відповідь [7, с. 76].

Масова людина легко відкидає почуття відповідальності. У цьому їй допомагають і політики, що застосовують створення юрби як поведінкову технологію [8, с. 92].

Х. Ортега-і-Гассет наділив таку людину певними рисами. Така людина має вроджену, глибоку впевненість у легкості життя, в якому не існує трагедій та обмежень. Таким чином, масова людина проникається відчуттям влади та перемоги. Ці відчуття підштовхують її до самоствердження; до повного задоволення наявним інтелектуальним та моральним багажем.

Самовдоволеність врешті-решт призводить масову людину до невизнання будь-яких зовнішніх авторитетів – вона нікого не слухається, не допускає критики своїх поглядів, не рахується ні з ким, окрім себе. Внутрішнє відчуття власної сили підштовхує її до постійного утвердження власної переваги; людина поводить себе

зверхньо – так, ніби вона сама й подібні їй одні на світі, може вважати себе благородною; і саме тому така людина без усілякого відчуття такту безцеремонно втручається в будь-які ситуації в полі її зору, не рахуючись ні з чим і ні з ким, тобто слідує принципу «прямої дії». На думку вченого, благородство визначається не правами, а вимогливістю до себе та обов'язками.

Х. Ортега-і-Гассет підкреслював, що основою повстання мас є замкнутість душі масової людини. «Коли для пересічної людини світ та життя розкрились навстіж, її душа для них замикається наглухо, і я стверджую, що це закупорення пересічних душ і стало основою обурення мас, яке стало для суспільства великою проблемою» [7, с. 79].

Масова людина є самовпевненою, вважає себе досконалою і ніколи в цьому не зазнає сумнівів. Замкнутість душі позбавляє індивіда можливості побачити власну недосконалість, оскільки шлях до цього – це порівняння себе з іншими; але тоді така людина має подивитись на себе об'єктивно та неупереджено. Масова людина до такого не здатна. Ми бачимо тут ту саму відмінність, яка спокон віків розділяє мудрих та дурних. Розумний знає, як легко зробити дурницю, він завжди насторожі, і в цьому його розум. Дурний не сумнівається в собі; він вважає себе найхитрішим, і звідси напрочуд сильний спокій, з яким він перебуває в дурості. Нерозумність, недостатній рівень розсудливості супроводжує свого носія увесь час та не піддається викоріненню. Така людина не користується розумом. Володіння знаннями не навчає розуму, тому існує велика кількість людей незалежно від статусу, класу, професії, гідності яких полягає у великій пам'яті. Насправді таким достоїнством є саме розсудливість (рівень судження). Дурість є недостатністю розсудливості.

Однак при цьому людина маси – не настільки дурна. Навпаки – вона набагато розумніша та здібніша за усіх своїх предків. Незважаючи на наявні здібності, масова людина їх не використовує. Вона один раз і назавжди засвоює набір загальних положень, суджень, правил та стереотипів, згідно з якими і буде своє нехитре життя. Ортега-і-Гассет називав це явище «знаменням нашого часу: не в тому біда, що заурядна людина вважає себе незаурядною та навіть вищою над іншими, а в тому, що вона проголошує та затверджує право на заурядність і саму заурядність зводить до права» [7, с. 83].

На початку своєї книги «Повстання мас» Ортега-і-Гассет наголошував, що повстання мас є кризою, чим давав зрозуміти, що феномен мас не призводить державу до розвитку та процвітання. Сучасна держава є найбільш явним та реальним продуктом цивілізації. Відношення до неї масової людини дозволяє побачити багато що. Вона відчуває гордість за державу і знає, що саме вона гарантує їй права та свободи; приймає їх за належне, при цьому не розуміючи того, що держава створена людьми на засадах людських цінностей. Якщо в житті держави виникнуть якісь проблеми чи конфлікти, масова людина з великою ймовірністю буде вважати, що це проблеми держави, і вона їх вирішить без участі своїх громадян. Виходячи з цього, можна сказати, що людина масова є аполітичною; на перший план виносить лише особисті інтереси.

Але в будь-якому суспільстві маса не діє сама по собі. Вона існує для того, щоб нею керували, і це буде відбуватись, доки вона не перестане бути масою чи принаймні не почне прагнути цього [7, с. 110]. Якщо це все-таки станеться, відбудеться революція, режим зміниться, але через деякий час все повернеться на свої місця; маси знову і знову будуть невдоволені новим урядом. Не існує такої держави, в якій всім і всюди живе добре; масова людина помиляється і вважає, що рівень життя залежить не від її власної діяльності, а від влади та держави, в якій вона живе. Революція відкидає державу до попереднього рівня розвитку, тому для підвищення якості життя варто

вдосконалювати вже існуючий устрій, замість того щоб боротися з неугодною владою радикальними засобами.

На думку Х. Ортега-і-Гассета, там, де панують маси, там панує насилля, яке стає єдиним переконанням та єдиною доктриною [7, с. 111].

Висновки. Отже, у зв'язку з розвитком демократії свідомість та світосприйняття людей зазнають значних змін. Якщо раніше людина мала певний соціальний статус від народження та де-факто не мала шансів його змінити, то в демократичній державі всі люди народжуються рівними в правах та свободах. Маси відчувають, що тепер існувати стало набагато простіше; відносна відсутність соціальних бар'єрів та фінансових проблем приводить їх до неправдивої думки, що їхнє покоління краще за минулі. Масам притаманне почуття власної переваги; вони не вдячні державі за надані їм блага, вважають їх суто належними.

Х. Ортега-і-Гассет створив свою працю на поч. XX ст., коли «маси» вже заповнили Європу. Він спостерігав за цим і тому бачив майбутні зміни в суспільному житті та намагався їм протистояти. Але його праці актуальні й зараз у нашій державі, де велика кількість «експертів», які розуміються на всіх питаннях, в якій би галузі вони не виникали.

Таким чином, ми можемо сказати, що повстання мас схоже більш за все на колективне безумство, яке супроводжується ненавистю до людей здорового глузду і тих, хто його намагається донести до свідомості людей. «Людина-маса» надто лінива, щоб утруднювати себе критичним мисленням, а іноді навіть не здатна до нього; вона не відстоює власну правоту та не бажає сприймати правоту іншого; вона вважає себе правою першочергово як частину маси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грицанов А.А. История философии. Энциклопедия. Минск : Книжный дом, 2002. 1376 с.
2. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. Москва : Искусство, 1991. 588 с.
3. Основы социологии. Массовое сознание и поведение. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/massovoe-soznanie-povedenie.html> (дата звернення: 12.04.2020).
4. Fiske John. Television Culture. London : Routledge, 2010. 424 с.
5. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура. Харків : Акта, 2005. 362 с.
6. Радугин А.А. Культурология : учебное пособие. Москва : Центр, 2001. 304 с.
7. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. Москва : Весь Мир, 1997. 704 с.
8. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Москва : Алгоритм, 2004. 864 с.